

Alle tiders Nordsjælland

MUSEUM NORDSJÆLLANDS
ÅRBOG 2017

Ild og vand

– kult i bronzealderens Lillerød

AF PERNILLE PANTMANN

Kultiske handlinger var en væsentlig del af tilværelsen gennem hele oldtiden. Tidligere var det ganske almindeligt, at arkæologer definerede kult som alt det mærkelige, sære eller uforklarlige, man fandt i de arkæologiske undersøgelser. Efterhånden har vi indset, at det ikke er helt så enkelt. Og hvad er for øvrigt mærkeligt, sært eller uforklarligt? Det kommer vel an på det udgangspunkt, man har. I stedet må man mere nøgternt forholde sig til, hvordan kultiske handlinger kan genkendes i det arkæologiske materiale og afholde sig fra at dømme, hvorvidt det er sært eller mærkeligt.

Kult skal i denne sammenhæng forstås som religiøse handlinger, uden at der gås nærmere ind i, hvorvidt man kan tale om religion i vor egen nutidige forstand. Det er efterhånden almindelig anerkendt i fagkredse, at kult har spillet en betydelig rolle i alle forhistoriske samfund. Derimod kan der opstå nogen uenighed om i hvilket omfang, og hvordan det rent arkæologisk giver sig til kende. De kultiske handlinger ændrer udtryk i løbet af oldtiden, og det hænger formentlig sammen med troens udvikling sammen med ændrede opfattelser af, hvordan de kultiske handlinger skulle udføres. Der er dog visse elementer, der lader til at spille en gennemgående rolle i samtlige perioder, selvom det ikke er på samme måde – brugen af ild og vand.

Symbolik

Symbolikken og betydningen af vand kendes fra mange religioner, kulturer og folkeslag. Vand er næsten altid forbundet med det livgivende eller rensende og anvendes ofte til indvielse. Men vand har også en skyggeside – det kan også være farligt. Ild rummer på mange måder den samme symbolik, selvom ild og vand er hinandens modsætninger. Ild er også rensende og anvendes til indvielser. Ild i forbindelse med solen opfattes også som en livgivende kraft, men har også en skyggeside, idet ild ligeledes kan være destruktiv. Dertil kommer, at ild er lys og varme. Ild indgår således også i flere kulturer, religioner og folkeslags symbolsprog. Måske netop fordi ild og vand er så universelle, indgår disse elementer ofte i kultiske handlinger gennem hele oldtiden.

I bronzealderen – perioden fra 1700 til 500 f.Kr. – er vi så heldige at have en mængde billeder fra forestillingsverdenen, der kan hjælpe os til at forstå religionen. Vi kender af gode grunde ikke selve de religiøse handlinger, siden efterretninger om disse ikke er bevaret. Gennem helleristningernes billeder, og gennem metalgenstandenes dekorationer, får vi nogle glimt af den verdensopfattelse, man har haft. Og her er det tydeligt, at solen og vandet spillede en betydelig rolle. Vi ser det også i de arkæologiske fund fra bronzealderen. Perioden er bl.a. kendt for ofringer af de prægtige metalgenstande, især bron-

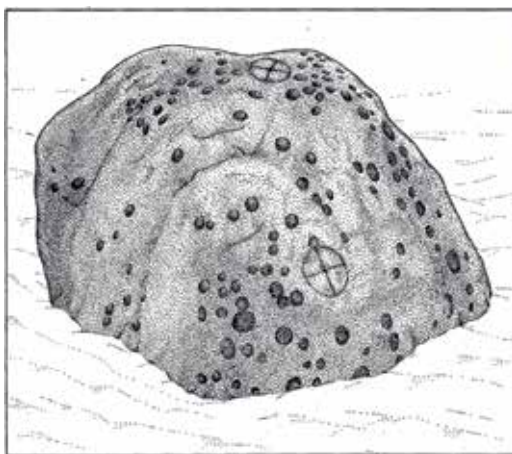
Ofrede kvindesmykker af bronze fra mose ved Højelt, nordvest for Græsted. Fundet opbevares på Nationalmuseet. Foto: Nationalmuseet.

ze, men også guld. Disse er langt overvejende nedlagt i våde miljøer, såsom moser og søer, formentlig som offergaver. I nær tilknytning til det kultiske univers, ikke mindst i bronzealderen, findes nedgravninger med brændte sten og trækul, kendt som kogestensgruber, eller blot kogegruber.

Hvad er kogestensgruber?

Kogegruber eller kogestensgruber er en massebetegnelse, der formentlig dækker over flere forskellige funktionsgruber. De fremstår som nedgravninger

Hyllingebjergstenen – en helleristningssten fra kystområdet nær Liseleje. Den er udsmykket med mange forskellige elementer, som er typisk for helleristningerne, især soltegnet (hjulkorset) og de såkaldte skåltegn. Tolkningen af skåltegnene diskuteres meget, og det er bl.a. foreslået, at de illustrerer kogestensgruber. Stenen står i dag på Frederiksværk Bibliotek. Tegning: Niels Levinsen.

ger med enten et cirkulært, ovalt eller rektangulært område. Som oftest indeholder de sten, der tydeligt har været opvarmede. Netop på grund af stenene opfattes nedgravningerne sjældent som egentlige ildsteder, men af nogle forskere snarere som en slags jordovne¹. Dvs., at de ikke nødvendigvis har dannet ramme for et bål, men er en nedgravning, hvori man lagde opvarmede sten, eventuelt efterfulgt af en steg, for til slut at blive lukket med jord. Nogle anlæg viser dog tegn på, at opvarmningen er foregået på stedet². Funktionen som jordovn er registreret i utallige eksempler fra etnografiske studier rundt om i verdenen. Sådanne jordovne anses for at have spillet en rolle i madlavning, ikke nødvendigvis i hverdagen nær huset eller på bopladsen, men madlavning i forbindelse med fester og samlinger af mange mennesker³. Disse fester eller samlinger foregik ved markante placeringer i landskabet, som eksempelvis gravhøje eller vådområder. Eftersom der meget sjældent er fundet reelle spor efter madlavning, f.eks. i form af knogler, er der fremsat andre tolkninger, f.eks. at de varme sten har været anvendt til at skabe damp⁴.

Problemet med tolkningen af kogestensgruberne er, at de ikke er helt ens eller optræder på samme måde. I nogle af kogestensgruberne er der massive mængder af trækul, mens der i andre næsten ikke er trækul. Nogle kogestensgruber er pakket med sten, mens andre kun rummer ganske få sten. I nogle tilfælde er det tydeligt, at der har været en voldsom varmeudvikling på stedet, idet undergrunden omkring kogestensgruben har en rødlig farve. Kogestensgruber findes som regel kun i mindre grad på selve bopladserne, men er i stedet placeret i grupper eller rækker specifikke steder i landskabet. Hvis funktionen har været madlavning, er denne placering tankevækkende. Man ville forven-

Koge grubefeltet set fra sydvest. Koge gruberne i forgrunden er markeret med hvidt. Bagved ligger det stenfyldte vandhul.

te, at ovne til madlavning i høj grad ville ligge i nær tilknytning til beboelsen. Selvom madlavning til store fester kunne være foregået væk fra bopladsen, hvor festerne blev afholdt, så kan der vel også være helt andre forklaringer?

Nøjsomhed

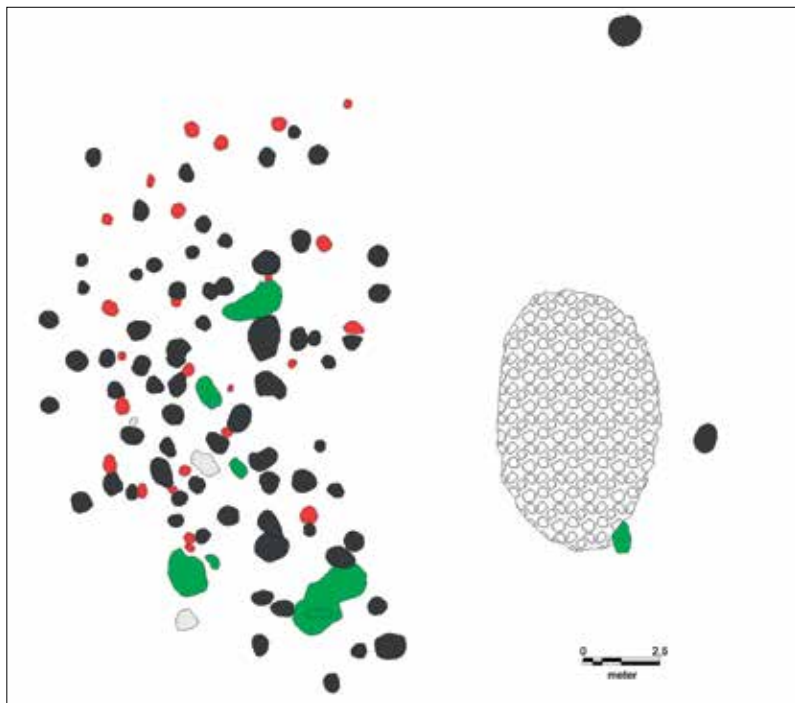
Efter denne generelle præsentation af fænomenet vender vi nu blikket mod en lokalitet i det nordlige Lillerød, som blev udgravet i 2011. Lokaliteten hedder Nøjsomhed opkaldt efter en nærliggende gård. I forbindelse med udstykning til boliger blev området arkæologisk undersøgt, hvorved der bl.a. fremkom et område med flere kogestensgruber – et såkaldt koge grubefelt. Landskabet har på dette sted oprindeligt været let kuperet, men moderne landbrug har forsøgt at udligne det. Indtil undersøgelsen påbegyndtes, var området landbrugsland, og bopladssporene var da også ganske stærkt nedpløjet. Koge grubefeltet var placeret på det højeste punkt på det undersøgte areal. Området har før de moderne dræninger fundt sted fremstået mere

vådt med flere små vandhuller og vandsystemer i umiddelbar nærhed, og, viste det sig, et mindre vandhul, der lod til at have haft direkte relation til kogegruberne. Almindeligvis ligger koge grubefelter netop placeret lidt højt og/eller nær vand, og således følger koge grubefeltet Nøjsomhed det overordnede mønster.

Feltet bestod af 73 kogestensgruber, der lå i en

Kortudsnit, hvor lokaliteten Nøjsomhed er markeret. Indeholder data fra Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering, DTK/kort25.

Oversigtsplan over udgravningen med det stenfyldte vandhul, "røsen", og kogegrubefeltet vest for. Kogegruberne er gråsorte, gruberne er grønne og stolpehullerne er røde.

Eksempel på et tværsnit af en kogestensgrube fra Nøjsomhed.

samlet klynge vest for et lille vandhul. De var af forskellig størrelse, men hovedparten havde en diameter på 40-79 cm og en dybde på 6-42 cm. Langt hovedparten var dog maksimalt 29 cm dybe, regnet fra overfladen af det tynde muldlag på 15 cm. Gennemgående har gruberne oprindelig været 40-45 cm dybe, så de har kun været let nedgravet. I fladen havde gruberne tilnærmelsesvis et cirkulært eller ovalt omrids, og i tværsnit var de rundbandede eller fladbandede. Hovedparten af gruberne var fyldt med ildpåvirkede sten. Mængden af trækul varierede. Der var således kogestensgruber, hvori der var mange trækulsstykker, eller hvor fyldjorden var stærkt trækulsfarvet, og der var kogestensgruber, hvor der blot var nister af trækul. Disse forskelle i form og fyld er også et karaktertræk, der kendes fra andre lokaliteter⁵. Dateringer af kulstof 14-prøver har vist, at kogestensgruberne ved Nøjsomhed stammer fra en – arkæologisk set – relativt kort tidsperiode, nemlig fra tiden mellem 1100 og 800 f.Kr., svarende til yngre bronzealders periode IV og den første halvdel af periode V. Denne datering er helt i tråd med mange af kogegrubefelterne landet over.

For at komme nærmere en forståelse af kogegruberne, og for at optimere prøverne til brug for kulstof 14-dateringer, fik vi foretaget en vedbestemmelse af trækullet. I forbindelse med kulstof 14-dateringer er det vigtigt, at man ikke daterer prøver, der har for stor en egenalder, f.eks. gammelt egetræ, idet man derved får en langt bredere og knap så præcis datering. Vedbestemmelserne afslørede, at der i kogestensgruberne hovedsageligt var anvendt grene og kviste, og kun i mindre grad stammer, fra især el, ask og hassel, men birk og løn var også repræsenteret. Brændværdien for de forskellige vækster er vekslende, men den brede sammen-

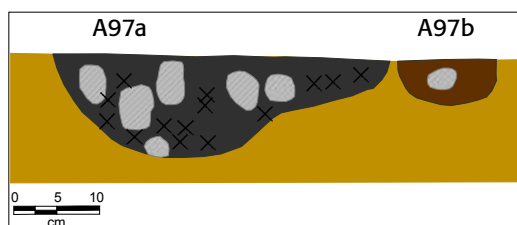

Eksempel på et tværsnit af en kogestensgrube fra Nøjsomhed.

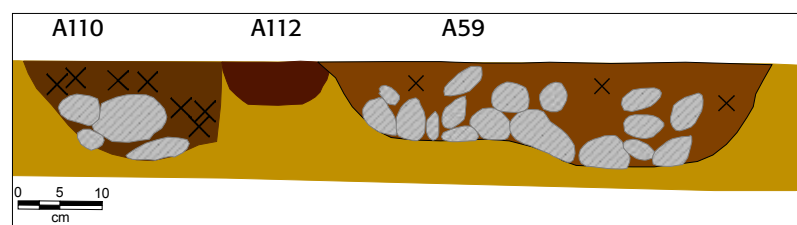
sætning skal ses som udtryk for en meget artsdivergeret lokal vegetation. Kombinationen af grene og kviste er spændende, idet det normalt ikke anses for at være brændsel, der giver god varme. Det giver således ikke meget mening, at trækullet skulle stamme fra selve opvarmningen af stenene. Snare-

re må man formode, at det afspejler noget andet, eksempelvis muligheden for at skabe et hurtigt blus eller vedligeholdelse af varmen i stenene.

Det lille vandhul ved siden af kogestensgruberne blev i begyndelsen af udgravningen opfattet som værende en røse – et gravanlæg markeret med et

Et tværsnit af en kombination af kogestensgrube og stolpe A97a og b, som i fladen var set som ét anlæg. De runde grå pletter er sten, mens x'er er trækul.

Et tværsnit gennem en kombination af kogestensgrube A110, stolpehul A112 og kogestensgrube A59.

Koge grubefeltet, som det fremstod efter udgravning, mens vandhullet tømmes for at se, om der skulle gemme sig spændende ting på bunden.

stenlag – idet det fremstod som en oval stenlægning. Relationen til koge gruberne sandsynliggjorde også denne antagelse. Udgravningen afslørede imidlertid, at der måtte være tale om et resultat af nyere landbrug, hvor et mindre vandhul er fyldt op med marksten, som der naturligt var mange af i området. Efter at have fjernet alle sten og konstateret, at der ikke var tale om en røse, gravede vi videre for at dokumentere fænomenet, som altså viste sig at være et naturligt vandhul. Da vi samtidig var bevidste om, at man i bronzealderen nedlagde

værdier i vådområder som ofre, var vi opmærksomme på netop dét, men desværre var der ingen spor efter ofrede genstande i vandhullet. At koge gruberne er placeret i relation til dette vandhul er imidlertid hævet over enhver tvivl, da de fulgte rundingen af vandhullet.

Ofte ligger koge grubefelterne på afstand af anden samtidig bosættelse, og derfor er der sjældent andre anlæg sammen med koge gruberne⁶. På lokaliteten Nøjsomhed var der flere anlæg imellem koge gruberne i form af 10 gruber og 29 stol-

pehuller. Disse indgik tilsyneladende ikke i nogen struktur forstået således, at de ikke umiddelbart kunne tolkes som værende spor af f.eks. et hus, og de var alle fundtomme. Det var bemærkelsesværdigt, hvordan flere af stolpehullerne ikke kunne ses i fladen. Fyldjorden i stolpehullerne og gruberne var nærmest identiske, så de næsten flød sammen i overfladen og først kunne adskilles under udgravningen. Det fremgik da, at stolpehullerne i flere tilfælde var placeret klos op af kogestensgruberne, hvilket er et usædvanligt træk. Det var ikke muligt at udtage daterende materiale fra stolpehullerne, hvorfor disse ikke er dateret. Der var desværre heller ikke spor efter selve stolpen, men blot af nedgravningen, hvilket vanskeliggør en tolkning af stolpernes funktion. Der har ikke været tale om kraftigt funderede stolper, dertil var nedgravningerne for små. Alligevel må man overveje, om ikke disse stolper har haft en funktion i relation til kogestensgruberne. Det antydes også af, at stolpehullerne lader til at respektere kogegruberne, idet ingen af dem er gravet ned i en kogegrube. I Tyskland er der fortilfælde af anlæg, der ligeledes ligger op ad kogegruberne, og som menes at have relation til disse⁷.

Samtidig bebyggelse eller aktivitet omkring Nøjsomhed er meget beskedent. Den nærmeste lokalitet er Borup, ca. 1 km nordøst for Nøjsomhed, som er den formodede udkant af en boplads fra slutningen af yngre bronzealder. Ellers ligger andre fund fra yngre bronzealder betydeligt længere væk, det gælder f.eks. de samtidige, berømte Brudevæltelurer, som er fundet i en mose 4,5 km derfra.

Hvad er Nøjsomhed?

Hvordan skal man så forstå lokaliteten Nøjsomhed? På flere måder følger Nøjsomhed tendensen med kogegrubefelter, der er anlagt markante steder i

landskabet i nær tilknytning til et vådområde som et led i kultiske handlinger, hvis omfang og udtryk i dag er mere eller mindre uforståeligt. Kogestensgrubernes generelt ringe dybde sandsynliggør ikke funktionen som jordovne. Ligesom de forkullede rester, fortrinsvis fra grene og kviste, heller ikke sandsynliggør en madlavningsfunktion. Jordovne har næppe haft behov for hurtige blus, som grene og kviste giver, men derimod høje temperaturer, der kan varme stenene op. Til gengæld synes det at være et gennemgående fænomen, at kogegrubefelterne er knyttet til vand. Denne relation anser jeg for meget vigtig, især hvis kogestensgruberne opfattes som et middel til at skabe damp, som det også tidligere er blevet foreslået⁸.

Hvad der til gengæld adskiller Nøjsomhed fra andre lokaliteter, er de små tilknyttede stolpehuller, hvis funktion er vanskelig at forstå. De har hverken haft en direkte eller klar betydning i relation til madlavning eller skabelsen af damp. Så indtil vi finder flere af disse anlægskombinationer, må Nøjsomhed stå som et eksempel, der endnu engang øger kompleksiteten i vores forståelse af kogestensgruberne. Blot kan man med rimelig sikkerhed konstatere, at ild og vand var vigtige elementer i de kultiske handlinger på denne plads i yngre bronzealder.

Noter

1. Henriksen 2005, s.77.
2. Kristensen 2008, s. 16.
3. Henriksen 1999, s.119.
4. Martens 2005, s. 51.
5. Henriksen 1999, Henriksen 2005, Kristensen 2008, Martens 2005.
6. Kristensen 2008, s. 9.
7. Martens 2005, s. 41.
8. Martens 2005, s. 51.

Litteratur

- Henriksen, M.B. 1999: Bål i lange baner – om brugen af kogegruber i yngre bronzealder og ældre jernalder. *Fynske Minder* 1999, s. 93-128.
- Henriksen, M.B. 2005: Danske kogegruber og kogegrubefelter fra yngre bronzealder og ældre jernalder. I: Gustafsen, L., T. Heibreen og J. Martens (eds.): *De gåtefulle kokgruber Varia 58*, Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitet i Oslo, s. 77-102.
- Kristensen, I.K. 2008: Kogegruber – i klynger eller på rad og række. *KUML* 2008, s. 9-57.
- Martens, J. 2005: Kogegruber i nord og syd. I: Gustafsen, L., T. Heibreen og J. Martens (red.): *De gåtefulle kokgruber Varia 58*, Kulturhistorisk Museum, Fornminneseksjonen, Universitet i Oslo, s. 37-56.